

JONUKAS IR DAKTARAS JONAS BALYS KRASNAVOJE

Stanislovas Sasnauskas

„Iš rytų šalelės“ prie Kupiškio šliejasi Slavinčiškio kaimas ir Krasnava. Tarpukariu Švietimo ministerija siūlė Slavinčiškį vadinti Gaudžiais, o Krasnavą – Raudone. Tas pažodinis vertimas nepriėjo. Jonas Balys, mano tėtės svainis, buvo panoręs ir Sasnauskus sulietuvinti – Pušiniais pervadinti. Nenoriu būti nei pušinis, nei kušinis – savo pavardę apgynusiam Povilui ir Marei Balytei-Sasnauskienei panorėjus, šviesą išvydau 1935-aisiais. Tikriausiai, kad galėčiau jums papasakoti apie Jonuką ir dėdę Joną.

Panaikinus baudžiąvą, Skapiškio valsčiuje, Laibiškio kaime keturi ūkininkai – Pundzevičius, Graibus, Vinclovas ir Jokūbas Balys – turėjo penkis valakus žemės. Jokūbas, gimęs 1882 metais, buvo vedęs Justiną Graibutę. Jo tėvas, irgi Jokūbas Jokūbo, – Aleksandrą Vinclovaitę (pas Vinclovus lankydavosi Skapiškin atvykęs Motiejus Valančius). Baliai gyveno pamiškėje. Kai vilkas kieno avelę nunešdavo, sakydavo: „Jokūbas nujojo.“ Ne, ne Balys, o keturkojis jokūbas...

Buvęs dvaro prievaizdas, bajorų kilmės Pundzevičius sugalvojo išskelti minėtus ūkininkus ir Laibiškyje steigti palivarką. Jokūbui ir Justinai Baliams, Jonuko seneliams, žemės davė Slavinčiškio kaime. Būdamas ligotas, Jokūbas pusininku priėmė Pastarnoką, pas jį ir apsigyveno. Kažko nesutarė, ir Pastarnokas sumanė atimti iš Balių žemę. Bylinėjosi – ir Balys pralošė. Žmona Justina būsimo tautosakininko vienerių metų tėvelį Jokūbėlį nusinešė Kupiškin, pasiskundė vaitui, ir caro valdžia pasigailėjo: Baliams davė tris dešimtines (1 dešimtinė – 1,1 ha) krūmų ir balos Kupos lankste. Nukrėtę iš molio dūminę pirkele, apsigyveno keturiese su karvute po vienu stogu.

Paūgėjęs, jau septynmetis Jokūbėlis Krasnavos palivarke ganė Kupiškio bažnyčios klebono Klefo Kuzmiano karves. Kanauninkas buvo labai geras. Leido ir Balių karvutei kartu ganytis. Išmokė Jokūbėlį skaityti ir rašyti, net eiliuoti pramokė. Rašto išmokė ir būsimą Jonuko mamytę iš Girvalakių – Anelę Balčiūnaite. Kai kunigas mirė Vokietijoje, sužinoję Kupiškio ir Šimonių žydai raudėjo, o girtuoklėliai, kuriuos klebonas kartais pabardavo ar su „pitka“ peršliodavo, taip pat jo gedėjo.

Žiemą jaunas ir senasis Baliai uždarbiaudavo nuo geležinkelio kasdami sniegą. Pirmasis traukinys pro Slavinčiškį pradundėjo 1870 metais. Tiesiant „cigūną“, dirbo ir pas slavinčiškėnus apgyvendinti kinai. Kaimyninio Pyragių kaimo vyrai vėliau šaipydavosi: „Baskò kai katrų slavinčiškėnų plotūs snukiai, siauros okys ir koktos...“

Kai mirė Balių žemę prisiteisęs Pastarnokas, jį lydėjo Slavinčiškio keliu pro Krasnavą. Į kiemą išbėgusi Justina Baliienė garsiai šaukdama jį „nutujojo“. Jonas Balys, matyt, Pastarnokų nesmerkė. Prašė savo sesers Marės (mano mamos) perduoti Pastarnokienei pasakų knygelę, kurioje buvo pasaka „Rėtelių pynėjas“ (pap. Pastarnokienė, 75 m., Gaudžių k., Kupiškio vls., užr. J. Balys 1934 m., LTA 687(24), mt. 949).

Gal ir gerai, kad Pundzevičiai sumanė steigti palivarką. Dėl tų įvykių Jonuko mama tapo ir dainininkė, ir pasakų sekėja, ir pirmoji, kuri jam įkvėpė meilę liaudies kūrybai.

Jeigu jau prabilau apie daktarą Joną Balį, matyt, atėjo laikas gimti ir Jonukui... 1894 metais trisdešimtmetis Jokūbas Balys vedė aštuoniolikos metų merginą, jau minėtą Girvalakių Anelę Balčiūnaitę. Gavo 200 rublių pasogos. Sumūrijo krosnį su kaminu, kamaroje paklojo medines grindis, kurias tebemindžiojame iki šiol. 1895 metais gimė vyriausias sūnus Petras, po trejų metų – mano mama Marė, o 1909 metais liepos 2 dieną pasaulį išvydo ir Jonukas. Leiskime jam prabilti 1923 metų dienoraščio puslapiais: „Vėl pradėdu rašyti dienių. Pirmą skyrių pradėjau rašyti būdamas pradžios mok[inys] IV skyrių... Vieną pavasarį viską Kupon nuleidžiau. Šįmet pavasarį irgi rašiau, bet peržiūrėjęs sudeginau pečiuke. Turbūt ir šitą darbą tas pats laukia...“ Ačiū Dievui ir Jonukui, kad dienis išliko. Iš jo sužinom, kad jo „galva pramušta tautosakos rinkimu“. O patriotiniai jausmai? Eidami su draugu Povilu Matekoniu iš bažnyčios, užėjome ant kapų pailsėti. Žiūrėjome į baltus beržinius kryžius ir pagarbiai kalbėjome apie karžygius, žuvusius už tėvynę. Aš paabejojau: kažin, ar mums irgi šiuose kapuose reikės supūti, o gal kur nors toli nuo tėvynės...

Jonukas padėdavo mamai ir sesutei ūkio darbuose (tėvas mirė 1918 metais). Karves į Slavinčiškio ganyklas nuvesdavo, dirvą paakėdavo. Matekonis dažnai svečiuodavosi pas Joną Krasnavoje. Trylikamečiai susėdę ant prieklėčio kalbėdavosi, o kartais ir papolitikuodavo. Kartą, aptardami Jono Biliūno raštus, susiginčijom. Povilas: „...Jis tapo karštu Darvino mokslo skelbėju ir platintoju.“ Jonas nesutiko, čia pat perskaitė apysakas „Svečiai“ bei „Jonukas“, ir Povilas dėl darvinizmo persigalvojo... Aš užsiminiau apie tautosakos rinkimą. Trumpai pasvarstę, nutarėm per vakacijas rinkti dainas, mįsles, patarles, burtus ir t. t. Paskui, persirengę moteriškais drabužiais – vienas „mamos undaroku ir kutuota skara“, kitas Marės sijonu ir „bliuza“, susikabinę ėmėm šokti ratelį „Kačėrga korkė“. Jonas ir vėliau, jau būdamas Panevėžio seminaristu, nevengdavo persirenginėti: Marė – jo drabužiais, jis – sesutės. Kartą net Kupiškio turgun buvo nuėję. Niekas neatpažino žyduko su juoda skrybėle ir jo panelės balta skrybėlaite.

1924 metais Jonas rašo referatus „Senovės lietuvių tikyba“, „Kryžiuočiai“, pavasarininkų sueigose skaito paskaitas „Prieš degtinę“, „Prieš rūkymą“.



Persirengėliai Krasnavoje – seminaristas
Jonas Balys ir sesuo Marė, 1926 m.

Žalieji... Tai ne partija, o nepatyrę – žali. Pas Račiupėnų Žiurlytę renkasi Balys, Dundulis, Matekonis, Skardžius ir mokosi tautosakos rinkimo pagrindų. Nors Jonas buvo ir tikras žaliasis. Dienoraštyje piktinasi dėl Užubaliuose ruošiantis sutikti vyskupą nukirstų „berželių alėjos“.

Kad Jonuko galva būtų pramušta dėl tautosakos rinkimo, prisidėjo ir jo mokytojai, ir pažįstami – Kazys Puodžiūnas, Julius Greimas, Petras Būtėnas, Jurgis Elisonas, studentas Juozas Keliuotis. Mokydamasis Kupiškyje ir Panevėžio seminarijoje, dalyvaudavo įvairiuose rateliuose: choro, dailės, vaidybos, poezijos, bet netapo nei geru muzikantu, dailininku, nei artistu ar poetu. Mokantis Panevėžio seminarijoje 1925–1928 metais jį maitino ir rengė motina, sesuo Marė, na ir... arkliukas. Keletas ištraukėlių iš jo laiškų Marei: „...Neturiu savo patalynės... Laukiu milelio – paskutinės kelnės šiepiasi... Kišenė

susirgo džiova... Petras Būtėnas davė neblogai mokamo darbo, bet dar neužmokėjo...“ Užtat per atostogas Jonas atsigaudavo. Nusipirko gražesnių drabužių, dviratį. Sėdęs ant jo, išmaišydavo ne tik Kupiškio apylinkes. Rokiškis, Vabalninkas, Anykščiai, Panevėžys... Parsivežtas laimikis – istorinių vietovių aprašai, na ir, žinoma, tautosaka.

Kadangi Marė buvo aktyvi pavasarininkė, rengdavo gegužines, vakarėlius, įtraukė ir broliuką. Pradėjo jis lankyti šokius, lydėti mergužėles. Prasidėjo nelaimingos meilės, depresijos. Bet Kupiškio piliakalnis, Pyragių ežerėlis, bendraminčiai draugai, knygos jį atgaivindavo. „Kuo būti? Ir kuo būsiu?“ – kankindavosi. Geriausiai jį nuramindavo raudonas nuo šermukšnių Krasnavos pakupys, pakilę vakaro rūkai ir aplink šmirinėjantis šuniukas Šmirka.

Na, o apie Joną Balį – Kauno universiteto studentą, mokslus Vienoje, Suomijoje ir tolesnę jo mokslinę veiklą nepasakosiu, apie tai išsamiai papasakojo profesorius Leonardas Sauka.

Jau būdamas daktaras ir dirbdamas Kaune, Lietuvių tautosakos archyve, Jonas Balys vis rečiau lankydavosi Krasnavoje. Dabar jau jis šelpė namiškius. Padovanojo baterinį radiją, atsiuntė naują NSU dviratį, nupirko „fabrikėlį“ cemento čerpėms daryti. Jomis tėtė apdengė mūsų namą. Atsiųsdavo iš Kauno knygų (mano brolis Kazys įsteigė net bibliotekėlę, kuria naudodavosi Pyragių, Slavinčiškio, Krasnavos jaunimas), taip pat užsakė žurnalų ir laikraščius „Karys“, „Gimtasias kraštas“, „Ūkininko patarėjas“, „Žvaigždutė“ ir kt. O jau žaislų – lėktuvėliai, zuikiukai... Pagal sūnėnų amžių.



Lietuvių tautosakos archyvo direktorius Jonas Balys per atostogas Kupiškyje, Slavinčiškio girelės pievelėje, kur vaikystėje ganydavo karvutes, 1936 m.

Tėtė švenčių ar kitomis progomis darydavo naminį alų, bet Jonas prašydavo, kad jam padarytų nealkoholinio. Ištikimas blaivybei liko iki šių dienų. O paauglystėje aiškinęs rūkymo žalą, vėliau tapo prisiekusiu rūkalium.

Mano tėtė ir dėdė Jonas turėjo pistoletus ir Kupos pakriaušėje mėgdavo pašaudyti į taikinį. Kam geriau sekdavosi, suprasdavom iš dėdės veido. Jis tais laikais turėjo ir siaurajuostį filmavimo aparatėlį, kuriuo filmuodavo etnografines vietas ir kita. Ryškinti juostas siūsdavo į Vokietiją. Kartą gavo atsakymą, esą blogi negatyvai – apšviesti. Dėdė buvo įsitikinęs, kad pasisavino ar nenorėjo platinti medžiagos apie Lietuvą.

1943 metais dėdė atvažiavo iš Vilniaus, kaip mama sakė, išėjęs iš veido, mat vokiečiai neperspėję pradėjo iškraustinėti etnografinio muziejaus patalpas. Dėdė norėjo neleisti, bet vokiečių karininkas trenkė jam į veidą ir nustūmė. Buvo rugiapjūtė. Mes su dėde Jonu vežėme rugius. Jis krovė, o aš myniau. Kai veržėme vežimą, virvė trūko, ir dėdė aukštiełninkas nukrito ant ražienos. Kelias dienas nesikėlė iš patalo. Netrukus atvažiavo ir jo žmona su metukų dukrele Laimute. Baliai rengėsi bėgti nuo artėjančių rusų. Išvažiudami paliko nemažai „turto“. Fraką, kuriuo rengdavausi mokyklos vaidinimuose. Ypač džiaugiausi dėdienės mėlynu švarkeliu, nors klasės pavyduoliai pasišaipydavo iš keistokos mano krūtinės.

Užėjus rusams, mama nuvažiavo į Vilnių ir iš Balių buto parsivežė pilną kareivišką sunkvežimį baldų, drabužių, indų ir kitokių rakandų. Vokiečiai už degtinės butelį parūpino sunkvežimį dėdei išvažiuoti... Rusai už kumpį ir naminės litrą davė mašiną jo turtui Krasnavon atgabenti...

2007-aisiais, po 64-erių metų, Balio dukra Laimutė su vyru Paulu ir sūnum Robertu viešėjo Lietuvoje. Aplankė tėvelio mėgstamiausias vietas Kupiškyje, Krasnavoje.



Jono Balio gimtasis namas, 2009 m.
Fotografavo Aušra Jonušytė. Iš Kupiškio etnografinio muziejaus fondu



Pas Joną Balį JAV (Monticello miestelyje) svečiuojasi
sūnėnas Stanislovas Sasnauskas su žmona Julija, 2008 m.
Nuotraukos iš S. Sasnausko asmeninio archyvo

Aš su žmona Julija po metų apsilankėme Amerikoje. Susitikome ir su dėde Jonu Baliu. Rimtas, užsisvajojęs, sėdintis dviračiame vežimėlyje. „Lietuva... Krasnava... Žinau...“ Ir mus apdovanojo plačia, kažkur matyta, bet jau suamerikonėjusia šypse-

na. Atmintis ateidavo ir išeidavo... Prisiminė brolių Petrą, sesutę Marę. Paklausiau, ar žino kokią nors lietuvišką dainą. Uždainavau „Pas močiutę augau...“, o jis: „Vargo neturėjau...“ Prisiminė ir šuniuko vardą – Šmirka...

1925 metais Jonukas rašė:

„Pūskit, vėjai, pūskit,
Žiaurūs pūskite
Be paliovos –
Ir išpūskit audrą,
Vėjus iš mano
Jaunos galvos...“

Išpūtė vėjai ar neišpūtė, spręskite patys, perskaite 1995 metais rašytą ketureilį:

„Oi, kišau, kišau,
Tai ir įkišau
Savo naują raktužį
Į seną spynužę.

Oi, gėriau, gėriau,
Oi, ir išgėriau
Du tuzinu kiaušinių
Prie Maušės skomenėlio.“

1996 m. sausio 5 d., 5 val. 30 min. Rytas.

„Buvom viso septyni, užaugom tik trys, kitus dar mažus priglaudė Kupiškio kapinės – tai difterito aukos.

Brolis Petras žuvo jaunas kažkur Kaukaze, geležinkelio stotyje, kaip priešingos politinės partijos auka. Sesuo Marijona, kaip mes ją vadindavome, grįžo iš Petrapilio į tėvų namus. Ji paliko keturis sūnus. Dar ir dabar atsiunčia gražius šventinius atvirukus su lietuviškais sveikinimais.“

Tęsinys, jau išsimiegojus.

„Aš studijavau antropologiją Vienos universitete (1930–33). Tai galiu aprašyti tėvų rasę. Tėvas Jokūbas buvo tamsiaplaukis, rytinės rasės atstovas, o motina buvo šviesiaplaukė. Brolis Petras, vyriausias, ir aš, Jonas, jauniausias, abu šviesiaplaukiai, baltiškos rasės atstovai, kaip ir mūsų motina. Sesuo Marijona buvo pagal tėvą. Visas pagal fizinės antropologijos dėsnius.“